

О. І. Бондар

**ВЖИВАННЯ ФОРМ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ У ФУНКЦІЇ
ТРАНСПОЗИЦІЇ ДЛЯ ВИРАЖЕННЯ ЗОНИ МИНУЛОГО В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

Найтиповішою функцією транспозиції, відомою для багатьох мов світу, є вживання форм теперішнього в ролі минулого. Йдеться, насамперед, про так званий теперішній історичний. Він ставав предметом неодноразового розгляду. У більшості випадків цей факт лише фіксувався зі встановленням стилістичних функцій [напр., 12:21-22; 19:28-29], окремі дослідники пов'язують теперішній історичний із типом (планом) розповіді [2:145-146; 8:23-24]. Інші — з художнім, сюжетним часом [18:83; до деякої міри 6:48 тощо].

Теперішній історичний вживається у тих текстах (художніх чи розмовних), де наявна опозиція плану комунікації і плану інформації, в чому мають слушність Е. Бенвеніст, О. Бондарко, С. С. Єрмоленко (див. посилання вище), М. Поспелов [17:116-117] та ін.

Як неодноразово підкреслювалося, «першопоштовхом» до вживання теперішнього історичного (як і взагалі транспонованих форм) є комунікативна інтенція автора висловлювання, яка конкретизується Л. О. Кисельовою в прагматичній категорії «статус віддання/невіддання переваги» [10:112]. Коли автор у живій комунікації, чи як автор художнього твору переходить до інформативного плану, що стосується сфери минулого, створюється текстова макроструктура, за термінологією Т. А. Ван- Дейка [21:12-15], яка включає в себе фактично два «світи» — «світ» персонажів, розповіді і «світ» автора, а якщо взяти до уваги, що діалог, який репрезентує письмовий текст (а письмовий текст завжди має діалогічний характер [1:149]), не має визначеної локації, то у даному разі слід говорити і про третій «світ» — «світ» читача. Такі «світи» ми називатимемо модуса-

ми існування. Це означає існування трьох часових осей — часова вісь персонажів, часова вісь автора, часова вісь читача.

Вихідним орієнтиром є реальність персонально-локативних координат реципієнта (система Я — ТУТ — ТЕПЕР). Часова координата в цій системі є реальною. З площини реальності реципієнт фіксує дві інші системи координат: координати автора (при безпосередньому спілкуванні вони збігаються) і координати персонажів висловлювання (тексту). Для реципієнта це локація ВІН (ВОНИ) — ТАМ — ТОДІ. Виникає контрастний контекст минулого часу з відповідними категоріальними ситуаціями. Навіть за наявності письмового тексту з точки зору читача локації автора і персонажів не тотожні: система координат персонажів передуює в часі системі координат автора, тобто, знову ж таки, локація персонажів у будь-якому випадку міститься у сфері минулого як стосовно читача (слухача), так і стосовно автора (мовця).

Транспозиція форми теперішнього стає можливою внаслідок перемикання локації читача/слухача (разом із автором) з їх «світу» — реального часу — в модус персонажів — уявний «світ». Через проміжний ступінь Я — ТАМ — ТОДІ з «порушенням» єдності місця і часу існування автор/слухач потрапляють у модус персонажів, існуючи водночас і в реальному теперішньому [3:91-93].

У лінгвістиці побутує також інша думка, за якою відбувається не перенесення локації автора в віртуальний модус, а навпаки, транспозиція всього зображуваного світу в модус реальності, у сферу теперішнього, в модус уявлення читача [13:112]. Тут маємо, радше, просте непорозуміння: транспозиція зображуваного світу в модус реальності в принципі неможлива, вона відбувається лише в уявний світ автора, а ставити знак рівності між модусом реального теперішнього («світ» читача/слухача) і «світом» уяви читача/слухача не можна. Звідси твердження про транспозицію координат читача/слухача в «світ» персонажів і про транспозицію «світу» персонажів в уявний «світ» читача/слухача (автора) є фактично тотожними, оскільки модус персонажів збігається з уявним світом читача/слухача (автора). Зручніше го-

ворити про перемикання локації автора/читача/слухача, оскільки для буденного розуміння простіше уявити перехід суб'єкта з одного «світу» в інший, ніж «транспортування» цілого «світу» в суб'єкт. До того ж, як слушно зауважує М. Гловінська, минула дія, виражена презенсом, може поєднуватися з темпоральними обставинами (перетин із ФСП датування), що відносить її до минулого: *вчора, позавчора, на минулому тижні, торік і т.д.*, а це теж вказує на те, що мовець мислить себе в минулому [7:107].

Наведемо приклади теперішнього історичного: (1) *Я пливу за водою, і світ пливе пади мною... Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови. Отаке, ну таке пак щось гарне приснилось у човні* (О. Довженко); (2) *Тому-то наші другу ніч переспали в полі... всередині ватра, кругом рівчак... Кругом сидять і лежать козаки. Один стоїть на чатах, другий пильнує коней...*

І знову зорі блідли, роса жемчужилася на травах, козаки снідали (Б. Лепкий); (3) *Раз зимою по містечку ходить баран* (Нар. тв.); (4) *Прибув із Одеси до рідного дому, І слухайте, як мене стріла сім'я: Одкрив лише двері, заходжу до хати, А жінка назустріч синочка несе* (С. Олійник); (5) *От одного разу підійшов я до річки, як уже добре смерклося, витяг з очерету човна, сів, поплив та й висадився десантом у себе ж таки на березі... Замаскувався і сіа дю. А в хаті, бачу, світло горить, гомонять, чую, дехто співати зривається* (Остап Вишня); (6) *Вони минали зали, не підводячи голови. ...Нарешті він [скарбник] закликає на десять засувів двері з протилежного боку сховища* (Ю. Хорунжий); (7) *Галя. ...Вчора не приходив [ти], і я так хороше себе почувала. Ніхто тобі настрою не псує, ніхто над душею не стоїть* (В.Симоненко).

Отже, про теперішній історичний можна говорити лише з погляду макроструктури тексту, а не на власне синтаксичному рівні в межах речення.

Г. О. Золотова висловила думку, що теперішній історичний — це не переносне вживання відповідної форми [9:174]. Пізніше М. О. Луценко намагався обґрунтувати її. Він наводить кілька аргументів, розглядаючи теперішній історичний як не-транспоновану функцію: 1) ефект стилістичного забарвлення досягається не втратою своєї граматичної мети (тобто первин-

ної функції), а архаїзацією відповідної структури моделі; 2) при вживанні теперішнього історичного не втрачається видова протилежність дій (тобто зберігається видова опозиція); 3) стилістичний ефект, що супроводжує вживання теперішнього історичного — це результат конкуренції засобів плану вираження, що мають те саме призначення в системі, але належать різним її хронологічним зрізам [14:87-88].

Ефект стилістичного забарвлення, створення експресивності, як переконливо показав В.А.Чабаненко, залежить від цілого ряду чинників: психолінгвістичних, соціолінгвістичних, структурнолінгвістичних [20], які можуть і накладатися, суміщатися. Не зрозуміло, чому структури з теперішнім історичним вважаються архаїчні. Навіть якщо вони архаїчні, то чому не могло бути транспозиції теперішнього ще в давні часи, наприклад, у староукраїнській чи й у давньоукраїнській мові? Якщо ж тут мається на увазі розвиток значення минулого з розширеного теперішнього (якщо припустити, що це справді мало місце), то цей процес відбувся в надзвичайно віддаленому минулому, коли форми минулого часу ще не існувало.

Щодо видової опозиції, то, по-перше, вона може нейтралізуватися, коли форми недоконаного виду (далі НВ) вживаються в узагальнено-фактичній функції. По-друге, не можна беззастережно твердити, що видова опозиція зберігається й тоді, коли форма теперішнього НВ вживається замість минулого доконаного виду, див. речення (4), (6), адже дієслова-присудки *заходжу*, *закликає* фактично вказують не тільки на конкретно- процесну функцію, а й на конкретно-фактичну: з одного боку, дія показується у процесі свого розгортання, але, з іншого боку, вона є результативною. Таким чином, опозиція послаблена.

По-третє, транспозиція властива не тільки часовим, а й видовим формам, у багатьох випадках теперішнього історичного, коли ці форми передають минулу доконану дію, відбувається водночас транспозиція за часом і за видом, що й унаочнено реченнями (4), (6).

Лише в контекстах пригадування, спогадів можна говорити про непереносне вживання презенса, бо в такому разі пере-

даються не об'єктивні події минулого, а образи цих подій у свідомості мовця в теперішньому [8:30].

Власне теперішній історичний — це вживання презенса, зумовлене макроструктурою тексту, пов'язаною з планом минулого для перемикання локації читача/слухача/автора. Він характеризується особливою експресивністю, естетично-емоційною наснагою.

На підставі розмежування Е.Бенвеністом плану мовлення і плану історії [2:271-272] О. Бондарко робить занадто категоричний висновок про те, що теперішній історичний в плані мовлення і в плані історії — різні транспозиції, оскільки план мовлення поширюється на всі часові сфери, а план історії обмежений лише сферою минулого [4:145-146]. С. С. Єрмоленко слушно піддає сумніву таке розуміння теперішнього історичного, вказуючи, що ця опозиція планів розповіді про минуле, вочевидь, ґрунтується на різниці між конкретнішим, суб'єктивнішим і абстрактнішим, об'єктивнішим відображенням дійсності [8:23]. Безумовно, що письмовий текст історичного плану часто може подаватися автором як безпосереднє, живе спілкування. Але головний недолік трактування О. Бондарка в тому, що він намагається пояснити текстове явище, яким є теперішній історичний, нетекстовими, граматичними причинами. У будь-якому наративному тексті, незважаючи на те, чи це живе спілкування, чи художній твір, наявні модуси читача/слухача, автора і персонажів. Далі без розрізнення комунікативного та операціонального контексту [див.15:96] просунутися важко.

Комунікативний контекст репрезентує безпосереднє спілкування. А безпосереднє спілкування можливе між автором і слухачем/читачем, між персонажами. Тобто комунікативний контекст ніколи не виходить за межі одного модусу. Спілкування між автором і читачем, між автором і персонажами, співвідношення між читачем і персонажами відбуваються не в комунікативному, а в операціональному контексті і являють собою взаємодію двох модусів. На цьому, власне, і ґрунтується перемикання локації і функція теперішнього історичного. У наративному режимі спілкування комунікативний та операціональний

контексти завжди співіснують. Тому в наративному режимі всі форми теперішнього часу (локалізованого), що стосуються модусу персонажів, стосовно модусу читача/слухача (а часто й автора) виконують функцію теперішнього історичного.

Усі форми минулого часу стосуються модусу мовця, бо він відтворює зв'язки між реально минулими подіями [11:15] і мають первинну функцію. Вживання форм презенса в модусі мовця стосуватиметься комунікативного контексту і є переносним.

Тож у тому, що теперішній історичний є вторинною функцією транспозиції презенса, сумнівів бути не може. Інша річ, що під терміном «теперішній історичний» фактично підводять різні його варіанти. Але ці варіанти визначаються не опозицією безпосереднє спілкування/опосередковане спілкування, а іншими чинниками, зокрема сприйманням події як частини певного модусу чи як події поза її модусом. У власне теперішньому історичному минула подія завжди мислиться у модусі минулого, як його невід'ємний компонент. Саме тому тут зручно говорити про перемикання локації автора, а не про актуалізацію минулого. Актуалізацію всього модусу минулого уявити важко, однак можна уявити актуалізацію конкретної події минулого у відриві від її модусу.

Така функція презенса буде відрізнятися від власне теперішнього історичного, що ґрунтується на перемиканні локації. О. В. Бондарко називає таку функцію теперішнім емоційної актуалізації [4:150-151]. Минула подія, в такому разі, переживається і оцінюється в теперішньому. Теперішній емоційної актуалізації виступає зазвичай при протиставленні певній ситуації факту, що викликає здивування або обурення мовця, напр.: *Ми вже купили квиток, домовилися за квартиру, а він приходить і каже: «Я не поїду».*

Не так важливо, чи включати теперішній емоційної актуалізації в потенціал теперішнього історичного, чи розглядати його зовсім окремим варіантом функції транспозиції в зону минулого.

Залежно від лексичного значення дієслова серед власне теперішнього історичного можна виділити два варіанти. Так, дієслова мовлення є не просто акти дескриптивної номінації 12

комунікування персонажів, що уявно розгортається «на очах» оповідача-спостерігача (слухача-спостерігача). Вони покликані, передусім, забезпечити дейксис суб'єкта-персонажа мовлення, а не референцію до типу його локутивного акту кваліфікацією *каже, відповідає, питає, просить, застерігає, кричить, кличе* і т. д., бо все це зрозуміло з контексту. Головне тут — хто каже, хто відповідає, хто просить і т. д.

Автор постійно вказує на суб'єктів-персонажів мовлення, переповідаючи їх фрази. Майже кожен комунікативний акт, якщо тільки він не короткий і відсутня часта зміна мовців — учасників діалогу, супроводжується коментарем автора про суб'єкта-персонажа мовлення:

Вони кажуть: — А хто нам обідать принесе? Батько каже: — Дівка. А дівка каже: — Я дороги не знаю. От брати кажуть:

— Як зійдеш на гору, так буде три дороги... (Нар. тв.); — Голилися тобі, батьку, треба, — каже мені якось Женя Корж... — А зараз голитимусь! Дивись, який помазок купив... Милитиме добре, як потвоєму? — Намилимось — побачимо, — одказує Женя.

*— Я теж і помилюсь, і поголюсь. — Тобі, Женю, — кажу я Коржєві, — може ще трохи й ранувато і милитись, і голитись... (Остап Вишня). На нашу думку, такий варіант можна назвати **теперішнім історичним суб'єкта мовлення** (крім дієслів мовлення, сюди стосуються і дієслова мислення, що передають, по суті, внутрішнє мовлення: *думає, міркує, гадає* і т.ін.).*

Дієслова, які вказують на невербальні вчинки персонажів, являють собою власне дескриптивні номінації для позначення руху, стану, роду фізичної та інтелектуальної діяльності персонажів і т.д.: *Іде раз молодіший брат своєю тарадайкою і сам коня сухореброго поганяє (Б. Лепкий); Пан Людвіг знак рукою подає, всяк на коні, кінь копитами б'є, І все шумує, як вино з-над вінець (М. Рильський); Човни наближались до берега. Гребці правували повільніше. Інгарові ж не терпілось. ...Інгвар озирається: навколо буяє земний рай... Інгвар замислився і не помітив, як їхні човни нарешті стукнули носом об піщаний берег (Р. Іванченко).*

Такий варіант теперішнього історичного можна назвати **теперішнім історичним невербальної дії**. Теперішній історичний

суб'єкта мовлення є ізоморфним **теперішньому сценічному**, тоді як теперішній історичний неverbальної дії є власне наративним, вірніше, наративно-коментуючим.

Обидва варіанти теперішнього історичного інколи відносяться до так званого **коментуючого презенса**, точніше, його сценічного різновиду [16:15]. Він справді є такий. Але на відміну від теперішнього власне сценічного (теперішнього ремарок у п'єсах) модули автора й персонажів у такому тексті не збігаються.

Транспозиція **теперішнього ремарок** є транспозицією лише стосовно модулю читача: *Софія Петрівна (Ламасе руки) Який сором! Яка ганьба!* (І.Кочерга); *Леонід. Кинь ти ламатися. Гра чесна. (Борис тасує і роздає карти)* (В.Симоненко); *Марія... Люблю тебе, люблю! Не дай померти Від спраги біля губ, яких жадаю!* (Рвучко обійнявши Селена, цілує його вуста). *Селен. Так перед смертю, мабуть, лиш буває.. Кохана! (Припадає до Маріїної руки)* (Н. Тихий).

Мають рацію ті вчені, що виділяють окремий варіант **теперішнього історичного**, який вони називають **теперішнім хронологічним** і різницю між власне теперішнім історичним та теперішнім хронологічним вбачають у переході від конкретнішої та суб'єктивно забарвленої розповіді до абстрактнішого та об'єктивного викладу фактів минулого [8:31-32; 5 та ін.] Подамо приклади теперішнього хронологічного: *Лютото 18. Шевченко переїжджає на квартиру в будинок № 189... Літо. Шевченко відвідує літературно-музичні вечори у М.Глінки. .. Листопада 15. У листі братові Микиті розповідає про своє вільне життя і навчання* (В. Анісов, Є. Середа); *У висліді посилення абсолютизму в Австрії та з новим зростанням угорського націоналізму серед закарпатської інтелігенції дедалі виразніше виявляється орієнтація на зовнішні чинники* (Енциклопедія Українознавства).

Як бачимо, функція транспозиції (граматична метафора) форми теперішнього дає досить строкату картину. Для її упорядкування пропонуємо застосувати компонентний аналіз (і синтез). ДСО 1-го рангу — напрямок темпорального перенесення, що становить опозицію перемикування локації (з теперішнього в минуле)/актуалізація минулого факту. При спрямуванні 14

перенесення локації з теперішнього в минуле маємо функцію, яку й прийнято називати теперішнім історичним. При спрямуванні минулого факту в теперішнє виступає функція теперішнього емоційної актуалізації. Це єдина ДСО 1-го рангу. Теперішнє історичне, далі, включає в себе кілька варіантів, які розрізняються комбінаціями трьох ДСО 2-го рангу.

1. Тототожність/нетототожність локації автора і персонажів (фактів). Якщо локація автора не тототожна з локацією персонажів (фактів), то автор здійснює перемикування своєї локації в модус персонажів разом із читачем (слухачем); якщо локація автора тототожна з локацією персонажів, це значить, що вони мають один модус існування, а отже, здійснюється лише перемикування локації читача/слухача.

2. Реальність/уявність події (дії, факту) в минулому. Йдеться не про фактичне положення справ, а про сприймання їх автором (мовцем). Ті ж самі факти мовець може подавати як такі, що реально були в минулому, або як такі, які він уявляє, як вони відбувалися в минулому. Самі ж факти можуть як справді існувати в минулому, так і бути видумані.

3. Суб'єктивізованість/об'єктивізованість викладу. Про цю ДСО ми вже згадували. Вона залежить від різновиду стилю тексту: художній/нехудожній, образний/необразний.

ДСО 2-го рівня частково перетинаються, що накладає певні обмеження на їх комбінації: 1) при тототожності локації автора і персонажів не може бути уявної дії (факту) в минулому, бо не можна уявляти факт у той час, коли ти є його спостерігачем; 2) при об'єктивізованості неможлива уявна подія, яка завжди носить суб'єктивізоване забарвлення і є образом.

Таким чином, можливими стають 5 комбінацій ДСО 2-го рангу: 1) нетототожність локації автора і персонажів, реальність події в минулому, суб'єктивізованість викладу; 2) нетототожність локації автора і персонажів, реальність події в минулому, об'єктивізованість викладу; 3) нетототожність локації автора і персонажів, уявність події в минулому, суб'єктивізованість викладу; 4) тототожність локації автора і персонажів, реальність події в минулому, об'єктивізованість викладу; 5) тототожність локації

автора і персонажів, реальність події в минулому, суб'єктивізованість викладу.

Перша комбінація ДСО описує власне теперішній історичний, який рядом мовознавців лише й визнається за теперішній історичний [див.: 13:113]. Таке: звуження (тільки до художніх текстів), як ми бачимо, вельми проблематичне. Другий набір ДСО являє собою теперішнє хронологічне, яке стосується якраз нехудожніх текстів.

Третій набір ДСО примикає до першого, до власне теперішнього історичного, відрізняючись від нього лише семою уявності минулої події. Таку функцію форми презенса кваліфікують як теперішній живописний [7:139-140]: *Джордано Бруно... А час витіка, Смерть, мов командор, крокує бруком. Скоро невмолимий, як зло, Ватікан Смолоскип до ніг покладе твоїх, Бруно* (Б. Олійник); *Він [Геродот] дивиться на мене з недовірою, намагається пригадати, розповідав чи не розповідав мені про свою рану... — То скільки ж, на твою думку, було скіфів? — укотре запитую я його* (І. Білик).

Найчастіше теперішній живописний трапляється в роді лірики, але буває також і в інших родах. Так, у другому наведеному прикладі автор уявляє свою розмову з Геродотом, від якого його розділяє багато століть.

Четверта комбінація ДСО описує функцію так званого теперішнього письмового репортажу [8:45]. С. С. Єрмоленко заперечує тут наявність транспозиції, трактуючи це вживання як первинну функцію презенса, хоч і «фіктивну» [8:47-49]: *І ось прошкую колгоспною вулицею... Оглядаємо відгодівельний комплекс на вісім тисяч голів. Заходимо до приміщення: свині лежать чисті, нагодовані* (Ю. Хорунжий); *Я вирушив у Велимче. Це —глибинка Полісся... Я попросив одну жіночку показати, де живе Петро Мазурик. ...А ось і його дерев'яна хата. Стукаю у двері. Тихо. Заходжу у сіни. Пахне яблуками і капустою. Старшого віку жінка відчиняє двері... За столом сидить чорнявий молодий чоловік. Петро? Він посміхається, іде мені назустріч...* («Голос України»).

З точки зору автора це нагадує непереносне вживання презенса, бо локація автора і персонажів збігається. Однак як 16

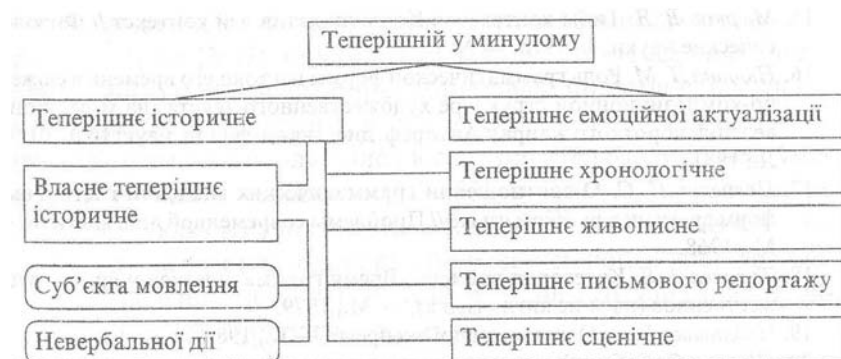
сприймає цей контекст читач? Винятково як сферу минулого, здійснюючи при цьому перемикання своєї локації. Тут слід розмежовувати вже згаданий операціональний і комунікативний контекст. Тому ми кваліфікуємо теперішній письмового репортажу як функцію транспозиції при перемиканні локації читача.

Теперішній письмового репортажу реалізується тільки на фоні минулого, що обов'язково видно з тексту: висловлювання, які передують фрагменту з теперішнім письмового репортажу і які йдуть після цього фрагмента, обов'язково повинні містити вказівку на сферу минулого. Якщо в тексті нема жодної вказівки на це — виступає первинна функція теперішнього часу. Отже, і в цьому випадку збіг локації автора і персонажів не абсолютний, а відносний.

П'ята комбінація ДСО відрізняється від попередньої суб'єктивізованістю викладу і стосується так званого теперішнього сценічного [7:141; 16:15]. Йдеться про функцію форм теперішнього часу в сценічних ремарках (приклади див. вище).

ДСО 3-го рангу розрізняються два варіанти власне теперішнього історичного, які вже розглядалися, — теперішній історичний суб'єкта мовлення і теперішній історичний невербальної дії. Відрізняються вони між собою номінацією вербальної/невербальної дії.

Усю систему функцій транспозиції форми теперішнього в зону минулого можна зобразити схематично на рисунку

Система функцій транспозиції форми теперішнього в зону минулого

1. Бахтин М. М. Проблема текста: Опыт философского анализа // *Вопр. литературы*. — 1976. — № 10.
2. Бенвенист Э. Отношения времени во французском языке // *Общая лингвистика: Пер. с франц.* — М., 1974.
3. Бондар О. І. Часова структура української народної казки // *Мова та стиль українського фольклору: 36. наук, праць.* — К., 1996.
4. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола: Значение и употребление. — М., 1971.
5. Веденькова М. С. Презенс и момент речи // *Некоторые вопросы романогерманской филологии*. — Челябинск, 1969. — Вып. 4.
6. Вольперт Р. Х. Коннотативный уровень описания грамматики (на м-ле художественного текста немецкого языка). — Рига, 1979.
7. Гловинская М. Я. Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм // *Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект: Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика.* — М., 1989.
8. Ермоленко С. С. Образные средства морфологии. — К., 1987.
9. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М., 1973.
10. Киселева Л. А. Вопросы теории речевого воздействия. — Л., 1978.
11. *Временная локализованность действия и ее связи с аспектуальными, модальными и таксисными значениями.* — Л., 1991.
12. Криворучко П. М. Грамматические значения временных форм русского глагола. — К., 1963.
13. Левченко М. Н. Функции претерита и презенса на уровне предложения и художественного текста // *Проблемы содержательно-формальной организации предложения*. — Краснодар, 1989.
14. Луценко М. О. Теперішній історичний час як явище І! *Українське мовознавство*. — 1987. — Вип. 14.
15. Мыркин В. Я. Типы контекстов. Коммуникативный контекст // *Филологические науки*. — 1978. — № 1.
16. Нюбина Л. М. Роль грамматической формы настоящего времени в сюжетно-композиционной структуре художественного текста (на м-ле произведений короткого жанра): Автореф. дис... канд. фшол. наук: 10.02.01. — Л., 1981.
17. Поспелов Н. С. О соотношении грамматических значений глагольных форм времени в русском языке // *Проблемы современной лингвистики*. — М., 1968.
18. Тураева З. Я. Категория времени: Время грамматическое и время художественное (на м-ле англ. языка). — М., 1979.
19. Чабаненко В. А. Основы мовної експресії. — К., 1984.
20. Шевчук О. С. Стилiстичне вживання часових форм дiєслова // *Укр. мова i лiт. в ш. колi*. — 1974. — № 1.
21. Van-Dijk T. A. Some Aspects of Text-grammar: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics // Starikova E. N., Rayevskaya N. N., Medvedeva L. M. *Readings in Linguistics: Problems of Word-Formation. TextLinguistics*. — К., 1985.